

ЛИСЕНКО Наталія Василівна,

канд. філол. наук, доцент,

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ORCID ID: 0000-0003-2371-448X

РЯБІНІНА Ірина Миколаївна,

канд. філол. наук, доцент,

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ORCID ID: 0000-0002-4170-654X

СУЛАКОВА Олена Миколаївна,

учитель української мови,

Слов'янський заклад загальної середньої освіти №10

ORCID ID: 0000-0002-5783-4482

Україна

СЕМАНТИЧНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ТВОРІВ ЛІНИ КОСТЕНКО

Аналіз і дослідження фразеологізмів, ужитих у творах Ліни Костенко «Маруся Чурай» і «Записки українського самашедшого», свідчить, що мова романів яскраво відтворює живе українське народне мовлення посередництвом стійких сполучень слів, різноманітних за джерелами походження та класифікаційною належністю, які відбивають етнокультурні традиції народу, що відображено у багатстві їхніх лексичних значень. Слід зауважити, що в романі широко використано такі різновиди лексичних груп фразеологічних одиниць, як синонімічні, антонімічні, омонімічні; історична доба, зображена у творі, ілюструється вживанням історичних та архаїчних фразеологізмів. Багато в чому динаміка дії та яскравість образів твору залежить від емоційно забарвлених (експресивних) фразеологізмів, значною мірою представлених в історичному творі авторки. Для композиції вживаних прислів'їв характерне римування, що сприяє легкому втіленню у віршовані строфи.

Лексичне значення ужитих у романі Ліни Костенко «Маруся Чурай» фразеологічних одиниць зумовлене насамперед національно-культурним компонентом. На думку дослідників творчості поетеси (Григоренко Т. В.), етнографічні фразеологізми, представлені в романі, можна поділити на такі тематичні групи:

1) звичаєва та обрядова лексика: *боронить звичай; в добрий час; вступимо в закон; до віncia вести; приніс мене лелека; хліб і сіль та ін.*; 2) фразеологізми, поява яких пов'язана з працею чи заняттями людини: *бути із шаблею при боці; горіти, як тавра; докласти старунку; запрягти у ярмо; на один копил; пертися гірше череди; попалити халяви; потрапить в кабалу; притерти роги; ремигати, як воли; роти в людей, як верші; словами виплітати ятір; слово не куповане; струснути з себе хомут; хитнулись терези; ходити роєм; ходити табунами; шаблі там не ржавіють та ін.*; 3) найменування людей за соціальною приналежністю, свояківською та кровною спорідненістю: *ввести у дім собі жону; дочка хазяйська; іден дух; один лелека нас приніс; одного кореня; сином закріплю свій рід; стала за дружину; який жених, такі його й бояри.*

Фразеологічні одиниці, ужиті в романі, розкривають багатогранні взаємини між людьми, особливості родинного життя, риси характеру людини тощо. Так, у творі засобами фразеології чітко окреслено такі важливі соціальні поняття, як багатство та бідність: *багатому і діти чорт колише, а бідному і янгол не рідня; з'єднати нестатки до нестатків.*

У XVII – XIX ст., – період особливо жорстокого соціального й національного визискування українського народу, у час зародження та розквіту його самосвідомості, високо підноситься поняття правди: *на правду вражений, правди не зурочити.*

Важливим для українця було поняття долі. У романі це відтворено через уживання таких фразеологізмів: *а бог на небі долю нам вершив; буває всяко, доля – не черінь; не буде, мамо, доля нам сприять; чорна доля з чорними очима.* Потужним струменем увійшла в прислів'я побутова тема: в них відображено стосунки між членами сім'ї, відтворено устрій селянської родини. Характерною особливістю таких фразеологічних висловів є те, що в прислів'ях народ чітко висловив свій погляд на шлюб і дошлюбні стосунки. Як правило, для хлопців дошлюбна поведінка була досить вільною, що й відображено у фразеологізмах роману: *всі парубкували; мало то із ким ходив до гаю; дівка не галера, до неї бог не прикував; діло парубоче.*

Чималий вибір стійких сполучень слів допомагає розкрити особливості зовнішності чи людської вдачі: *ласі на чужу біду; маєш серце не з льоду; наче панська рожка; немов свята та божа; не співала на два криласи; не щедрий на слова; удатний був на вроду; чолом не б'є; шанував і хату, і город; та ін.*

Цікавими є фразеологізми повчального та виховного спрямування. Їхня популярність і довговічність визначаються важливістю умовиводів, які органічно відбивають багатогранне людське буття. Спостереження за життям людей привело до певних узагальнень, порад і думок щодо поліпшення їхньої поведінки, взаємостосунків тощо: *душа у тебе має бути крицею; люди без круть-верть; нема ж бо слави у дому сидячому, плювати в неї [в душу] – гріх тяжкий, не можна; своє ім'я ти не покрив неславою.*

Крім прислів'їв, у яких відзначаються позитивні риси людей, народом створено чимало висловів, які засуджують пороки й вади людських характерів. Це стосується осіб, непостійних у своїх думках і вчинках, лайливих, злих, ледачих, недалекоглядних: *аби сьогодні, а вперед не дбають; від того кидався берега до того; із ним не звариш каші; не язик – жало; ні за холодну воду; ніякий скраю; чужа душа – то темний ліс; чистий сатана.*

Фразеології властиве явище синонімії. Фразеологічними синонімами (або синонімічними фразеологізмами) вважаються фразеологічні одиниці, які позначають той самий предмет дійсності, виражають те саме поняття через зображення його з різних боків і відтінків; і при різній внутрішній формі та неоднаковому лексичному складі мають однотипне категоріальне значення, однакову семантичну сполучуваність з оточуючими словами. У романі вжито значну кількість емоційно-оцінних синонімів, що з різних боків характеризують мовлення: *гнути сухого вовка; голос подавати; пиляти когось; убовтнутися в річ; хто про що, а я про Наливайка; чесати язиками.*

Багаточленними є синонімічні ряди фразеологізмів, що означають особливо інтенсивні або постійні дії: 1) тікати: *п'ятами накивати; синнути врозтіч; ушкварити навдиранці; чкурнуть, як чорт від кукуріку*; 2) працювати: *доклав старунку; робив, як віл; трудився без спочинку; тягну, як шкапиняка*; 3) нічого не робити: *наловити повну душу гав; ні за холодну воду; сидіти сидьма*; 4) образити: *допекти комусь; кидати словами, як багом; мати зло; слівце сказати масне*; 5) одружитись: *брати шлюб; ввести у дім жону; вступити в закон; в церкву до вінця вести; прикрутить при комусь; стати за дружину*; 6) страждати: *душа болять; душа несе тягар; душа плаче; серце розривається.*

Різноманітні синонімічні засоби вираження фразеологізмів спостерігаємо у царинах, які потребують своєрідного шифрування первинного поняття (заміни фразеологічної одиниці евфемізмом). Зокрема, як приклад, можна згадати про ряд, що відбиває такі теми: смерті: *вічний сон*;

догоріть, як свічка; задзвонили по душі; комусь уже всі зозулі відкували; не стало (когось); одгостювати на цій землі; очі заплющити; перейти смертницьку межу; під зашморгом; пішли у стовбур; повезти когось на білих волах; по той бік; склепити повіки; сходити з світу; той світ; час підоспів; сорому: встигла душа почервоніть; крізь землю провалитись; не піднімаю віч; одводити очі; періщив душу сором; шкварчить совість; як батіг; як тавро.

У романі використано цілу низку фразеологічних синонімів, що характеризують стан людського організму: *людина вже не при здоров'ю; людину кидає у жар; мов знята із хреста; од неї тіні те було.* Досить цікавими є синонімічні ряди, що утворюють фразеологічні одиниці на ознаку складної гами людських настроїв і почуттів: *безжурності: біда йому для смутку не причина; об землю вдарив лиха того шмат; переживання: біля серця заварило; все падало із рук; гіркі думки не сходили з чола; звісити голову; лиця на нім нема; од вітру валюся; перевертати душу; розвертати душу; чманіє голова.*

Значна кількість фразеологізмів передає зміст вислову «не зважати на когось»: *не вести і вухом; слухати через верх; чуток недочувати* та ін. Низка стійких сполучень слів характеризують розум: *кебету мати на плечах; тут треба Соломона; хіба для цього дівці голова.* Загальна ідея значної кількості, міри об'єднує в багаточисельний ряд фразеологічні синоніми найрізноманітніших емоційно-стилістичних відтінків: *до смутку грошей; свахи ходять роєм, хлопці ходили табунами* та ін. У творі має місце значна група стійких сполучень слів із функцією вигуків: *бодай їх муха вбрикнула в колисці; бодай йому лихе; боже упаси; не дай бог; побійся бога; трясця мене держить.* На думку деяких лінгвістів (Т. Ф. Семашко, С. Г. Гаврин), до фразеологізмів слід залучити й такі одиниці, як вітання, стереотипні звертання, формули етикету, стереотипні запитання тощо.

Оскільки роман Ліни Костенко порушує такі важливі філософські проблеми, як добро і зло, вірність і зрада, честь і безчестя, у тексті можемо бачити яскраві приклади фразеологізмів з антонімічними значеннями. У тексті твору такі антонімічні пари часом складають цілу строфу: *Багато-тому і діти чорт колише, а бідному і янгол не рідня. Бо на обличчя з янголами схожа, але в душі – то чистий сатана.* У цьому твердому світі він, може, ніякий скраю, зате як прийде додому, – для жінки він *цар і бог.* Деякі антонімічні пари фразеологізмів включають один і той символ для розкриття смислу поняття (але з протилежним значенням): *зіпхнемося,*

як човен з мілини – а потім – як зламалося весло; кебету мати на плечах – не вчеплено кебету.

У творі вжито незначну кількість фразеологічних омонімів: *заплющити очі, склепити повіки* (заснути – померти); *охляв од чуба до халяв* (стоми-тися – боятися); *хапає дрижаки* (мерзнути – боятися); *страх бере* (захо-плення – боятися); *хліб і сіль* (їжа – вияв гостинності); *підламуються ноги, підкошуються ноги* (втома – неміч) (у романі вжито один із омонімічних варіантів).

Оскільки один із романів Ліни Костенко – «Маруся Чурай» – за жанром історичний, то цілком природним є наявність у його тексті фразеологічних історизмів та архаїзмів. Фразеологічні історизми – це фразеологічні звороти, що вийшли з активного ужитку у зв'язку зі зникненнями відповідного явища дійсності: *дівка не галера – до неї бог не прикував; із шаблею при боці; ми з вами люди різного коша; похилити хоругви; ну, хто про що, а я про Наливайка; хоч таляр він у вузлик зав'язав*. Фразеологічні архаїзми – це фразеологічні звороти, що вийшли з активного вжитку у зв'язку з витісненням їх іншими стійкими сполученнями чи окремими словами, що виявилися більш принагідними для вираження відповідних понять: *вступимо в закон; дбала в скриню та в комору; зведені на пси; звів дівчину з пуття; кажуть щиро на своє копито; «крамулку» довести; на цноті змазує; не вива-жиш на хунт; охляв од чуба до халяв; повезли на білих волах; поставлений пред врядом; покрив я дівчину неславою; пускати дівчат по світу без коси; сином закріплю свій рід; чолом не б'є; явивши в жилах зимну кров; який мені хосен; яко з каменю тесана*.

Компоненти стійких сполучень слів набувають нових, фразеологічно зумовлених значень унаслідок різноманітних трансформацій: зміни синтаксичної організації конструкції чи граматичної форми компонентів, модифікації компонентного складу – субституції, розширення та скорочення компонентного складу фразеологічних одиниць. До цікавих явищ сучасної фразеології належить контекстне обігрування стійких зворотів. На думку В. С. Брюховецького, застосування прийомів увиразнення загальновідомих фразеологізмів засвідчує високу майстерність Ліни Костенко в доборі специфічних ситуацій для їхнього функціонування. Так само й роман «Записки українського самашедшого» є невичерпним джерелом для дослідження фразеологізмів й інших мовних явищ, що дає змогу перспективі подальших наукових пошуків.